

УДК 340.134:340.115

Хворостянкін А. В.

ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ ДЕФІНІЦІЙ ЯК УМОВА ЕФЕКТИВНОГО ДОТРИМАННЯ ДУХУ ТА БУКВИ ЗАКОНУ

У статті аналізуються загальнотеоретичні, філософсько-правові та юридико-методологічні аспекти питання визначеності законодавчої дефініції та її ролі у процесі виявлення та дотримання духу та букви закону. На основі аналізу підходів, сформованих західною юридичною наукою, досліджується значення законодавчих дефініцій у контексті ефективності втілення наміру законодавця в законодавчому тексті, а також реалізації принципів правової визначеності, «гнучкості» права та досягнення балансу між ними.

Останнім часом в Україні та інших державах пострадянського простору інтерес до наукового дослідження законодавчих дефініцій, викликаний, зокрема, розвитком теорії та практики нормотворення та нормопроекування, зростає (зазначимо, наприклад, роботи українських дослідників Р. О. Гаврилюк, Ю. Є. Зайцева, А. Ткачука, В. І. Риндюк, російських учених Л. Ф. Апт, Т. В. Губаєвої, Д. І. Шакірової, В. М. Баранова, О. А. Курсової, А. С. Піголкіна, Д. А. Керімова,

Д. С. Кондакова та інших). Значним є доробок науковців у площині аналізу законодавчих дефініцій як одного з прийомів юридичної техніки, вироблення практичних рекомендацій щодо конструювання визначень та їх розміщення в текстах нормативно-правових актів, аналізу сучасного стану законодавства з точки зору його юридико-технічної якості та шляхів його вдосконалення. Разом з тим малодослідженими залишаються загальнотеоретичні, методологічні, філософсько-

правові аспекти використання законодавчих дефініцій у праві (в тому числі недостатньо уваги приділено аналізу теоретичних підходів, сформованих зарубіжними вченими), бракує і порівняльно-правових досліджень. Саме з точки зору зазначених підходів у цій статті пропонуємо розглянути питання важливості визначеності законодавчих дефініцій, їх ролі у процесі виявлення і дотримання букви та духу закону, а також забезпечення реалізації засадничих правових принципів.

Чіткість законодавчої мови та вимоги правової визначеності

Одним із основних принципів правової системи вважається принцип правової визначеності, який, зокрема, передбачає, що для ефективної реалізації особою своїх прав та виконання обов'язків важливою є можливість передбачення нею правових наслідків своїх дій. Цьому, у свою чергу, сприяє чіткість і зрозумілість законодавчого регулювання, однозначність і відносна стійкість значень понять, які використовуються в законодавстві. Враховуючи те, що будь-який правовий припис виражається за допомогою мовних засобів, зокрема за допомогою термінів як основних мовних одиниць, ці терміни мають бути зрозумілими для всіх осіб, яким адресований припис. Крім того, юридичні норми мають бути сформульовані чітко й однозначно, щоб запобігти можливості свавілля у процесі правозастосування. Чіткість законодавчої мови передбачає, зокрема, що юридичні терміни мають вживатися в текстах законодавчих актів логічно та послідовно. Разом з тим, відповідно до результатів порівняльних (синхронних та діахронних) досліджень, в реальності законодавча мова не завжди є абсолютно логічною та послідовною щодо вживаної термінології [1].

Враховуючи наведені особливості юридичної мови, використання в текстах нормативно-правових актів законодавчих дефініцій, таким чином, може розглядатися як один зі способів забезпечення правової визначеності та зрозумілості правових норм, а також ефективного втілення в тексті нормативно-правового акта наміру законодавця.

Визначеність законодавчих дефініцій та тлумачення закону відповідно до «букви» та «духу»

Забезпечуючи чіткість законодавчої мови та визначеність правових норм, законодавчі дефініції можуть не лише сприяти несуперечливому, гармонійному поєднанню духу та букви закону

на стадії нормотворення, а й допомагати віднайти та зіставити «букву» та «дух» закону у процесі тлумачення законодавчих текстів. Так, незалежно від обраної комбінації способів тлумачення правової норми одними з базових, загальних способів є граматичний і логічний. Ці способи дозволяють здійснити перший крок у процесі тлумачення правового припису - встановити *словесну вихідну базу* («букву») тексту норми, що тлумачиться. Одним із елементів, використання яких спрямоване на досягнення зазначеної мети, є нормативні дефініції, що розкривають зміст і визначають обсяг понять, застосованих у текстовому вираженні правової норми.

Як зазначає німецький філософ права професор Райнгольд Циппеліус, у конструюванні словесної вихідної бази для тлумачення насамперед використовують логічні елементи. До цих елементів передусім належить синтаксичний взаємозв'язок, у який поєднані слова того чи іншого правового припису. Крім того, логічним елементом є створена за допомогою засобів логіки конструкція «повної» норми права, тобто норми, сконструйованої з урахуванням усіх обставин, починаючи від основного юридичного складу і аж до доповнювальних норм з інших законів та додаткових положень, що містять необхідні визначення, уточнення тощо [2].

До визначень, які необхідно враховувати, встановлюючи коло ознак складу тієї чи іншої норми, належать і *правові дефініції*. Дефініція, на думку Р. Циппеліуса, «перекладає» певний термін рівнозначною йому комбінацією (поєднанням) багатьох ознак, яка забезпечує більш точне відмежування цього терміна від інших понять і таким чином «визначає» його. Усі подальші зусилля щодо тлумачення відштовхуються від структури, створеної словами норми і заснованої на синтаксичних та інших логічних відносинах між її елементами. Треба намагатися відтворити цю структуру якнайдетальніше, і зупинитися слід лише тоді, коли виявиться, що вона не піддається глибшій деталізації правовими дефініціями чи іншими положеннями закону [3].

Італійський дослідник Клаудіо Лудзатті у своїй монографії «Невизначеність норм. Аналіз юридичної мови», аналізуючи поняття правової невизначеності, непевності та неоднозначності правових норм, розглядає методи подолання цих явищ, наголошуючи, що саме правові дефініції є одним з основних інструментів зменшення такої невизначеності; звернімо увагу, що, досліджуючи роль правових дефініцій у процесі тлумачення, автор розглядає питання законодавчих дефініцій у контексті тлумачення саме відповідно

до «духу» закону. На думку автора, ця роль є досить суттєвою, навіть якщо в багатьох випадках доводиться говорити про так звані імпліцитні дефініції, тобто визначення, які не є сформульованими як такі, але які можна вивести непрямим способом з аналізу вживання того чи іншого терміна [4].

Загальнотеоретичні положення стосовно співвідношення методів тлумачення та місця буквального тлумачення серед них можна віднайти в рішеннях окремих європейських судів. Так, наприклад, Федеральний Суд Швейцарії у справі *Chanel SA v. EPA Ag* (1997) зазначив, що там, де це можливо, закон має тлумачитися відповідно до «букви» (буквальне тлумачення). Якщо ж законодавчий текст недостатньо чіткий та існує декілька можливих тлумачень, суд має намагатися встановити дійсний обсяг закону, застосовуючи також інші методи тлумачення в системі [5].

Узагальнюючи практику судів США, можна сказати, що більшість із них виходить із необхідності інтерпретувати текст законодавчих актів таким чином, щоб його положення застосовувались найбільш ефективно, стали ще більш довершеними; при цьому найкращим виявом мети, що її ставив собі законодавець, вважається сам текст законодавчого акта. Одним із найбільш розповсюджених підходів до тлумачення є так зване правило «ясного значення». Згідно з цим правилом суд повинен так тлумачити законодавчий акт, щоб його слова набули ясного (адекватного) змісту, за винятком, коли це може призвести до абсурдного результату. Противники правила «ясного значення» вважають, що воно «базується на помилковому твердженні, ніби слова мають фіксований зміст», і наголошують, що вони «є лише загальними символами, що вживаються для спілкування - тобто їх застосування не обмежується законодавчим процесом». Як стверджував суддя Холмс, «слово є не кристалом прозорим та незмінним, а лише шкірою живої думки, його зміст може змінюватись відповідно до обставин і часу, в яких його вживають» (*Towne v. Eisner*, 245 U.S. 416, 425 (1918)), а при встановленні змісту закону «важливо не те, що законодавець мав на увазі, а те, що означає законодавчий акт» [6].

Враховуючи практику тлумачення судами правових норм, що склалась у США, для досягнення найбільшої ясності і чіткості законодавчих актів у процесі нормотворення дуже широко застосовується такий юридико-технічний прийом, як законодавчі дефініції. Зазначимо, що загалом для законодавчих актів у державах *common law* притаманне використання великої кількості дета-

лізованих дефініцій. Характерною рисою законодавства Англії є наявність Закону про тлумачення [7], в якому містяться законодавчі дефініції загального застосування, які вживаються кожного разу, «якщо немає протилежного наміру»; аналогічні застереження містяться і в інших законах, що впроваджують *ad hoc* дефініції [8].

Із встановлення словесної вихідної бази починається процес тлумачення і в Суді ЄС [9], хоча цей метод тлумачення в даному випадку має свої особливості через офіційну багатомовність законодавства ЄС [10]; у контексті багатомовності, коли важко встановити дійсне значення термінів, які вживаються, особливого значення набувають дефініції, що містяться у відповідних нормативних актах.

Узагальнюючи, зазначимо, що закріплені в законодавстві правові дефініції у процесі тлумачення допомагають більш чітко встановити обсяг і зміст понять, що входять у структуру норми. Однак, на нашу думку, необхідно звернути увагу і на те, що й самі норми-дефініції також часто підлягають тлумаченню. Інтерпретативна функція законодавчих дефініцій може бути ускладнена через невизначеність слів та їх неоднозначність.

Оскільки, як зазначалося вище, законодавчі дефініції є одним зі способів забезпечення правової визначеності та зрозумілості правових норм, а також адекватного відтворення в тексті нормативно-правового акта наміру законодавця, необхідно наголосити, що для ефективного виконання цієї функції дефінітивна норма сама має відповідати вимогам чіткості та визначеності. Досліджуючи теоретичні та практичні питання використання дефініцій у законодавстві Італії, А. Мартіно зазначає, що хоча «щодо дефініцій (як і щодо правових норм - про що зазначає Остін) неможливо досягти абсолютної повноти, це не означає можливості допущення ситуації абсолютної невизначеності». Мартіно наголошує на важливості правової певності (визначеності), посилаючись на твердження засновника італійської аналітичної школи Норберто Боббіо про притаманність ознаки «чіткість» праву як такому. Можливі випадки відсутності дефініцій він пояснює таким чином: 1) законодавець презюмує відомість значення терміна для суб'єктів права; 2) законодавець залишає певний простір дії; 3) чітка та фіксована формула є недоцільною в конкретному випадку [11].

У порівняльних дослідженнях із юридичної лінгвістики зазначається, що деталізовані дефініції створюють враження абсолютної чіткості та однозначності юридичної мови; разом з тим

деталізовані дефініції з необхідністю мають ускладнену структуру та можуть помилково вважатися повними, попри можливість прогалин. Як наслідок, результат використання дефініції може бути протилежним до того, який мався на меті [12].

Розглядаючи питання змістовної якості законодавства, С. Енг наголошує, що саме аналіз якості дефініцій може слугувати відправною точкою у розгляді проблемних питань надмірності обсягу законодавчого масиву та якості законодавства у цілому [13]. Зазначимо, що Європейський суд із прав людини неодноразово звертався до загальних вимог щодо чіткості та визначеності законодавчого регулювання як однієї з гарантій дотримання прав людини; в першу чергу ці вимоги стосуються нормативних актів, якими встановлюється відповідальність особи, підстави обмеження її прав та межі втручання держави в їх реалізацію. Вимоги щодо визначеності безпосередньо законодавчих дефініцій містяться також у рішеннях конституційних судів європейських держав.

Повертаючись до порушеного в цій статті питання визначення й реалізації «букви» та «духу» закону, зазначимо, що, на нашу думку, дихотомію «букви» та «духу», яка виявляється у процесі тлумачення, необхідно розглядати у двох аспектах. По-перше, невідповідність між буквою та духом закону може бути наслідком недосконалості самого тексту законодавчого акта, в результаті чого правові норми набувають нечіткості або багатозначності. У даному випадку якість законодавчих дефініцій безпосередньо впливає на подолання суперечності «духу» та «букви», усунення можливих прогалин у законодавстві. По-друге, зазначена невідповідність може виявитися наслідком того, що «буква» закону є елементом статичним, «дух» же закону - елемент динамічний, змінний у часі. У контексті зазначеного другого аспекту необхідно звернути увагу на зв'язок визначеності законодавчих дефініцій і так званої «гнучкості» права, тобто його здатності реагувати на зміну суспільних умов у часі, відповідності «духу» права конкретним історичним умовам.

Визначеність законодавчих дефініцій та «гнучкість» права

Відомий американський юрист німецького походження Френсіс Лібер у своїй роботі з юридичної та політичної герменевтики зазначав: «Право тоді могло б бути абсолютно визначеним, коли б людство припинило бути живим суспільством у русі - суспільством, саме існування

якого залежить від нескінченного переплетіння та перетинання незліченних інтересів» [14].

Відповідно, незважаючи на вимоги правової визначеності та стабільності, необхідно звертати увагу на те, що у праві існують поняття, визначення яких є недоцільним або навіть небезпечним. Встановлення меж обсягу і змісту таких понять позбавляє право можливості бути «гнучким» та легко пристосовуватись до змінених суспільних умов. Так само, як і принцип правової стабільності, принцип «гнучкості» права спрямований на забезпечення найбільш повної і ефективної реалізації прав людини. У цьому контексті Жан-Луї Бержелль, розглядаючи питання забезпечення стабільності права і пов'язане з цим питання меж суддівського розсуду, проблему правових дефініцій визначає як методологічну альтернативу: або законодавчі визначення є незаперечним верховенством законодавця, що водночас гарантує правову забезпеченість та неухильність права, або ж для правової системи характерна відсутність законодавчих визначень, але надання великої свободи суддям, що призводить до певної хиткості законодавчої спори та великої гнучкості правових норм [15]. Таким чином, текстуально досягнення компромісу між вимогами правової визначеності та гнучкості права може виражатися, зокрема, через застосування (чи незастосування) в текстах нормативних актів чітких норм-дефініцій, що містять визначення окремих понять; через надання переваги або чітким деталізованим правовим нормам, або більш гнучким за своєю природою правовим принципам.

Зазначимо, що в сучасних наукових дослідженнях альтернативу між чіткими правовими нормами та гнучкими правовими принципами розглядають також у контексті забезпечення ідеологічного плюралізму та легітимності. Так, наприклад, К. Далман зазначає, що ідеологічний плюралізм може бути досягнутий різними шляхами, що матимуть різні наслідки для балансу між передбачуваністю (*predictability*) та прийнятністю (*acceptability*) [правового регулювання], що є визначальним для легітимності правової системи. Використання чітких правових норм робить право передбачуваним, але не вирішує питання прийнятності, якщо норма неналежно сформульована. Використання принципів допомагає уникнути цієї проблеми, але, з другого боку, робить право менш передбачуваним. Разом з тим обидва ці методи створення послідовності та зв'язаності [правової системи] є вищими стосовно перетворення права на ідеологічно гомогенне [16].

З аналізу наведених теоретичних положень можна зробити висновок, що дійсно визначеність законодавчих дефініцій має на практиці важливе значення для виявлення «букви» та «духу» закону, з'ясування наміру законодавця, оскільки сприяє визначенню змісту та обсягу понять, що мають засадничий характер для законодавчого регулювання. Але цим суттєвість питання визначеності законодавчих дефініцій та необхідності його подальшого теоретичного дослідження не обмежується. Аналіз теоретичних підходів та судової практики показує, що важливим є як

безпосередньо зміст дефініції, що міститься в конкретному законодавчому акті, так і доцільність використання дефініції як такої в законодавчому тексті в кожному окремому випадку. Як невизначеність основоположних понять у тексті закону, так і відсутність належного балансу між визначеністю законодавства та наявністю певного простору для суддівського розсуду (здаймо відома ще в римському праві твердження, відповідно до якого «кожне визначення у праві є небезпечним» [17]) в певних випадках можуть бути джерелом порушення прав людини.

1. *Mattila, Heikki E. S.* Comparative Legal Linguistics / Translated by Christopher Goddard. - Ashgate Publishing, Ltd., 2006. - P. 65.
2. *Цуннеліус Р.* Юридична методологія / Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів - Р. Корнута. - К.: Реферат, 2004. - С. 70-71.
3. *Цуннеліус Р.* Вказ. праця. - С. 72-73.
4. *Luzzati, Claudio.* La vaghezza delle norme. Un'analisi del linguaggio giuridico. - Milano, Giuffrè, 1990. - P. 86-89.
5. Arrêts du Tribunal fédéral, 122 III 469. Цит. за: CODICES SUI-1996-C-001.
6. *Бернхем В.* Вступ до права та правової системи США / Пер. з англ. - К.: Україна, 1999. - С. 58-59.
7. Interpretation Act (1978).
8. *Bennion, Francis Alan Roscoe.* Understanding Common Law Legislation: Drafting and Interpretation. - Oxford University Press, 2001. - P. 88-89.
9. *Reich, Norbert.* Understanding EU Law: Objectives, Principles and Methods. - Intersentia nv., 2005 - P. 25.
10. Справа 283/81 *Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v. Ministry of Health* [1982] ECR 3415.
11. *Martino, Antonio A.* Le definizioni legislative. - Torino, Giapichelli, 1975.
12. *Mattila, Heikki E. S.* Comparative Legal Linguistics / Translated by Christopher Goddard. - Ashgate Publishing, Ltd., 2006. - P. 70-71. Див. також: *Fjeld, Ruth Valtvedt.* Interpretation of Indefinite Adjectives in Legislative Language. In Language for Special Purposes: Perspectives for the New Millennium / Ed. by Felix Mayer. - 2001. - P. 647-649.
13. *Eng, Svein.* Legislative Inflation and the Quality of Law. In Luc Wintgens. *Legisprudence: A New Theoretical Approach to Legislation.* - Hart Publishing, 2002. - P. 78.
14. *Lieber, Francis.* Legal and Political Hermeneutics, or Principles of Interpretation and Construction in Law and Politics, with remarks on precedents and authorities. - Boston, Charles C. Little and James Brown, MDCCCXXXIX (1839). - P. 49.
15. *Бержель Ж.-Л.* Типологія визначень у Цивільному кодексі // Зошит юридичної методології. - № 1, RRJ 1986-4, С. 32. Цит. за: *Жан-Луї Бержель.* Про деякі засоби нормативного вираження // Нариси з нормотворення / Під ред. Робера К. Бержерона, к. р. / Пер. з фр. Міністерство Юстиції Канади. - Оттава, 1999. - С. 263-278.
16. *Dahlman, Christian.* Predictable Rules and Flexible Principles - The Problem of Ideological Pluralism and Legitimacy // *Legisprudence: A New Theoretical Approach to Legislation* / Ed. by Luc Wintgens. - Hart Publishing, 2002. - P. 85.
17. «Omnis definitio in iure civili periculosa est: parum non est enim, ut non subverti posset» (D. 50, 17, 202).

A. *Khvorostyankina*

CERTAINTY OF LEGISLATIVE DEFINITIONS AS THE PREREQUISITE FOR EFFECTIVE ADHERANCE TO THE LETTER AND SPIRIT OF LAW

In this article the certainty of legislative definitions and its role in the identification of and adherence to the spirit and letter of law are discussed from the point of view of General Legal Theory, Legal Philosophy and Methodology. Analyzing the approaches formulated by Western legal scholarship, the author investigates the significance of legislative definitions in the context of effective embodiment of legislator's intent in a legislative text, as well as in the context of implementation of the principles of legal certainty and flexibility of law and the attaining of the balance between them.